UDK 81'27:37.091.3

O‘ZBEK TA’LIMIY DISKURSIDA RAG‘BATLANTIRISH VA DALDA BERISH NUTQIY AKTLARINING PRAGMALINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Ergasheva Jumagul Anvar qizi,
Andijon davlat universiteti magistranti

Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini faqat grammatik va semantik jihatdan emas, balki ularning muayyan nutqiy vaziyatdagi kommunikativ vazifasi bilan bog‘liq holda o‘rganishga ham alohida e’tibor qaratiladi. Pragmalingvistika til birliklarining so‘zlovchi maqsadi, tinglovchi, kommunikativ vaziyat va nutq sharoiti bilan bog‘liq xususiyatlarini tadqiq etuvchi yo‘nalishlardan biridir [1; 2]. Nutqiy akt nazariyasiga ko‘ra, inson nutq orqali faqat axborot bermaydi, balki ma’lum kommunikativ harakatni ham amalga oshiradi. So‘zlovchi suhbatdoshini biror faoliyatga undashi, baholashi, ma’qullashi, maslahat berishi yoki unga ishonch bildirishi mumkin [3]. Shu sababli gapning grammatik shakli bilan uning real kommunikativ vazifasi har doim ham aynan mos kelavermaydi.

Ta’lim jarayoni ham o‘ziga xos kommunikativ muhit hisoblanadi. Unda o‘qituvchi va ta’lim oluvchi o‘rtasidagi muloqot savol-javob, tushuntirish, topshiriq berish, baholash va rag‘batlantirish kabi turli nutqiy harakatlar orqali amalga oshadi [7]. Mazkur tezisning maqsadi o‘zbek ta’limiy diskursida rag‘batlantirish va dalda berish mazmunini ifodalash imkoniga ega bo‘lgan ayrim nutqiy konstruksiyalarni pragmalingvistik jihatdan tavsiflashdan iborat.

Ta’limiy diskursda bir grammatik shakl turli kommunikativ vazifalarni bajarishi mumkin. Masalan:

“Yana bir marta urinib ko‘ring.”

Mazkur gap shakliy jihatdan buyruq-istak mazmunidagi konstruksiya hisoblanadi. Biroq talabaning muvaffaqiyatsiz urinishidan keyin o‘qituvchi tomonidan aytilgan vaziyatda uning kommunikativ vazifasi qat’iy buyruq berishdan ko‘ra, faoliyatni davom ettirishga undash yoki dalda berish sifatida talqin qilinishi mumkin. Demak, nutqiy birlikning pragmatik mazmunini aniqlashda uning grammatik shakli bilan birga kim tomonidan, kimga, qanday vaziyatda va qanday maqsadda aytilgani ham hisobga olinishi lozim [3; 4].

Ta’limiy kommunikatsiyada rag‘batlantirish maqsadida quyidagi kabi namunaviy konstruksiyalar qo‘llanishi mumkin:

“Juda yaxshi.”, “To‘g‘ri fikrlayapsiz.” “Fikringiz qiziqarli.” “Davom eting.”

Mazkur birliklar ma’lum nutqiy vaziyatda adresatning javobi yoki faoliyatiga ijobiy munosabatni ifodalashi mumkin. Masalan, “Juda yaxshi” konstruksiyasi oddiy baholash bilan birga javobni ma’qullash va muloqotni davom ettirishga undash vazifasini ham bajarishi mumkin. Shu sababli pragmatik tahlilda lisoniy

birlikning lug‘aviy ma’nosi bilan uning konkret vaziyatdagi kommunikativ vazifasi birgalikda o‘rganiladi [2; 4].

Dalda berish mazmunidagi nutqiy aktlar esa adresatni qiyinchilikdan so‘ng faoliyatni davom ettirishga undash bilan bog‘liq. Masalan:

“Xato qilishdan qo‘rqmang.”, “Yana bir bor o‘ylab ko‘ring.”, “Siz buni bajara olasiz.”

Ushbu misollar real auditoriyadan yig‘ilgan empirik material sifatida emas, balki kommunikativ vaziyatni tushuntiruvchi namunaviy konstruksiyalar sifatida keltirilmoqda. “Xato qilishdan qo‘rqmang” shaklan inkor mazmunidagi buyruq-istak gap bo‘lsa-da, ta’limiy vaziyatda uning kommunikativ maqsadi adresatni faoliyatni davom ettirishga undash sifatida talqin qilinishi mumkin. “Siz buni bajara olasiz” esa darak gap shaklida bo‘lsa-da, muayyan vaziyatda ishonch bildirish funksiyasini bajarishi mumkin.

Pragmalingvistik tahlilda adresant va adresat munosabati ham muhimdir. Masalan, “Sizning fikringiz qiziqarli”, “Siz buni uddalay olasiz” kabi konstruksiyalarda “siz” olmoshi nutqning muayyan adresatga yo‘naltirilganini ko‘rsatadi. Murojaat shaklining tanlanishi kommunikativ vaziyat, ishtirokchilarning ijtimoiy munosabati va nutqiy masofa bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Xushmuomalalik nazariyasida ham kommunikantlar o‘rtasidagi munosabatda nutq strategiyalariga alohida e’tibor qaratiladi [6].

Ta’lim jarayonida salbiy bahoni qanday ifodalash masalasi ham pragmatik jihatdan qiziqarlidir. Quyidagi konstruksiyalarni qiyoslash mumkin:

“Javobingiz noto‘g‘ri.” Va “Javobingizda to‘g‘ri jihatlar bor, lekin bu qismini yana bir bor ko‘rib chiqamiz.”

Birinchi holatda salbiy baho bevosita ifodalangan. Ikkinchi konstruksiyada esa avval ijobiy komponent berilib, keyin kamchilikka e’tibor qaratiladi. “Ko‘rib chiqamiz” shaklining birinchi shaxs ko‘plikda ishlatilishi harakatni o‘qituvchi va ta’lim oluvchining birgalikdagi faoliyati sifatida ifodalash imkonini beradi. Shu sababli ikkinchi konstruksiyani salbiy bahoni pragmatik jihatdan yumshoqroq ifodalash usullaridan biri sifatida tavsiflash mumkin.

Biroq bunday nutqiy birliklarning adresatga real psixologik ta’siri haqida maxsus tajribasiz qat’iy xulosa chiqarish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Mazkur tezisda ularning faqat lisoniy va pragmatik xususiyatlari ko‘rib chiqilmoqda.

Pragmatik ma’noni aniqlashda kontekst ham muhim o‘rin tutadi [4]. Masalan, o‘qituvchi talabaning javobidan so‘ng aytgan “Yaxshi” so‘zi vaziyatga qarab javobni ma’qullash, suhbatdoshni davom ettirishga undash yoki keyingi bosqichga o‘tish vazifasini bajarishi mumkin. Demak, pragmalingvistik tahlilda adresant, adresat, kontekst, kommunikativ maqsad va lisoniy shakl o‘zaro bog‘liq holda o‘rganilishi lozim.

Sinclair va Coulthardning sinf muloqotiga oid tadqiqotlari ta’limiy diskursni o‘zaro bog‘langan nutqiy almashinuvlar tizimi sifatida tahlil qilish imkonini beradi [7]. Bu yondashuv o‘zbek ta’limiy diskursidagi rag‘batlantirish, dalda berish va

baholash birliklarini ham kommunikativ funksiyasiga ko‘ra tavsiflash uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

O‘zbek ta’limiy diskursida rag‘batlantirish va dalda berish mazmunini ifodalovchi nutqiy birliklarni pragmalingvistik jihatdan o‘rganish grammatik shakl va kommunikativ vazifa o‘rtasidagi munosabatni yoritishga imkon beradi. Keltirilgan namunaviy konstruksiyalar buyruq-istak shaklidagi gap muayyan vaziyatda rag‘batlantirish yoki dalda berish, darak gap esa ishonch va ijobiy munosabat bildirish vazifasiga ega bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, adresatga bevosita murojaat qilish, salbiy bahoni yumshatish va birinchi shaxs ko‘plik shakli orqali harakatni hamkorlik ko‘rinishida ifodalash ta’limiy diskursning pragmatik xususiyatlarini tavsiflashda muhimdir. Mazkur masalani kelgusida real o‘qituvchi-talaba muloqotlari asosida empirik jihatdan o‘rganish o‘zbek pragmalingvistikasining ta’limiy diskursga oid tadqiqotlarini yanada kengaytirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent, 2008.
2. Hakimov M. O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent, 2013.
3. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
4. Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
5. Leech G.N. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983.
6. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
7. Sinclair J.M., Coulthard M. Towards an Analysis of Discourse: The English Used by Teachers and Pupils. – Oxford: Oxford University Press, 1975.